

THE POLYSEMY OF TURKISH WORDS DENOTING OBJECTS AND EVENTS IN THE EPIC “MALIKA AYYAR”

Umarov Ilkhomjon Akbarovich

Associate Professor of Jizzakh State Pedagogical University, Doctor of
Philosophy of Philological Sciences (PhD)
<https://doi.org/10.5281/zenodo.10842056>

ARTICLE INFO

Received: 13th March 2024
Accepted: 19th March 2024
Online: 20th March 2024

KEYWORDS

*Epic, text, Turkic layer, bakhsh
poet, epic hero, ancient Turkic
language, historical works,
Turkic words, lexeme.*

ABSTRACT

The article examines the issue of polysemy of Turkish words denoting objects and events in the text of the epic “The Cunning Princess”, as well as the fact that more than 52% of such words in the epic belong to the noun phrase. It is determined that these names have different forms from a historical and etymological point of view.

МНОГОЗНАЧНОСТЬ ТУРЕЦКИХ СЛОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ПРЕДМЕТЫ И СОБЫТИЯ В ЭПОСЕ «МАЛИКА АЙЯР»

Умаров Ильхомжон Акбарович

Доцент ЖДПУ, доктор философских наук филологических наук (PhD)

ARTICLE INFO

Received: 13th March 2024
Accepted: 19th March 2024
Online: 20th March 2024

KEYWORDS

*Эпос, текст, тюркский слой,
поэт-бахш, эпический герой,
древнетюркский язык,
историческая произведения,
тюркские слова, лексема.*

ABSTRACT

В статье рассматривается вопрос многозначности турецких слов, обозначающих предметы и события, в тексте эпоса «Хитрая принцесса», а также тот факт, что более 52% таких слов в эпосе относятся к именной группе. Определено, что эти имена имеют разные формы с исторической и этимологической точки зрения.

“МАЛИКА АЙЁР” ДОСТОНИДА НАРСА ВА ҲОДИСАЛАРНИ ИФОДАЛОВЧИ ТУРКИЙ СЎЗЛАРНИНГ КЎП МАЪНОЛИЛИГИ

Умаров Илхомжон Акбарович

ЖДПУ доцент, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ARTICLE INFO

Received: 13th March 2024
Accepted: 19th March 2024
Online: 20th March 2024

KEYWORDS

ABSTRACT

Мақолада “Малика айёр” достони матнидаги нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи туркий сўзлардаги кўп маънолилик масаласи, дoston матнидаги бундай

Достон, матн, туркий қатлам, бахши шоир, эпик қахрамон, қадимги туркий тил, тарихий асар, туркий сўзлар, лексема.

сўзларнинг деярлик 52% дан ортиғи от сўз туркумига мансублиги ёритилган. Мазкур отлар тарихий-этимологик нуқтаи назардан хилма-хил кўринишларга эга эканликлари аниқлаб берилган.

Кўп маънолилик ҳар қандай тилда салмоқли ўрин тутати. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар билангина эмас, сўзларнинг лексик маънолари билан ҳам ўлчанади. Сўзларнинг кўп маънолилиги – полисемия ҳодисаси тил бойлигида ўз ўрнига эга¹. Кўп маъноли сўзнинг алоҳида олинган семалари қанчалар ранг-баранг бўлмасин, улар ҳар доим ягона маъновий асос теварагида гуруҳлашади. Иккиламчи маънолар дастлабки маънонинг кейинги тараққиёти тарзда эътироф этилади². Кўп маънолилик сўзнинг семантик қурилишига оид лисоний ҳодисалардандир. Бирдан ортиқ маънога эгалик (полисемия) деярли барча сўз туркумида учрайди³. Айни тамойилларга асосланиб «Малика айёр» достони матнида қўлланган нарса ва ҳодисаларни ифодаловчи сўзлардаги кўп маъноли сўзларни семантик, лексик-грамматик ва генеалогик нуқтаи назардан ўрганишга ҳаракат қилдик. Бу борадаги изланишларимиз кўп маънолиликнинг от сўз туркуми доирасида энг фаол эканлигини кўрсатди.

“Қуёшдан кейинги учинчи планета” (ЎТИЛ, 2, 14) бош семасини англатувчи *ер* астрономи қадимги ёзма ёдгорликларда тўрт маънода қўлланган (ДТС, 257). Навоий асарлари тилида ушбу от лексема олти маънода ишлатилган (АНАТИЛ, I, 524-525). Шоирнинг тарихий асарлари лексикасида бу истилоҳ бир юзи ўн саккиз ўринда тўрт маънони ифодалаш учун хизмат қилганлиги эътироф этилган⁴. Ҳозирги ўзбек адабий тилида *ер* лексемасининг ўн бир маънода воқеаланганлиги аниқланган (ЎТИЛ, 2, 14). Биз тадқиқ қилган достонда ҳам мазкур лексеманинг қўлланилиш фаолияти анча юқори ва асосан қуйидаги маъноларни ифодалаган: 1. “Нарсалар турган, тирик организмлар ҳаёт кечираётган юза, сатҳ (шахс ёки бошқа нарсаларга нисбатан)” маъносида: *Изласанг, топмайсан ернинг устидан (8); Борар еринг айтгин менга, сен душман (22)*; 2. “Ер сатҳининг муайян бир қисми; жой, ҳудуд” маъносида: *...остиға мингандир Ғиротни, ҳар ерга борса топади муродни (16); Энди таваккал, овлоқ ерда бунга маълум қилайин бир”, — деб Авазхон ўзини маълум қилиб, бир сўз қилиб турибди (23)*; 3. “Бирор нарса банд қилиб турган, эгаллаган ўрин, жой; макон” маъносида: *Ғиротини Соқига бериб, қирқ эшикли чиллахонасига кириб, кўкрагини нам ерга бериб хафа бўлиб ётди (10); Қаради: икки оёғи чим ерни омочдай тилган, соқол мурти ўсиб кетган (21)*; 4. “Муайян вазифани (отни эгарлаш) бажаришга киришдан олдинги қисқа муддат, вақт” маъносида: *Соқи отни яланғочлаб, қашлаб, эгарлаб берайин деб турган ери (13)*; 5. “Муайян мамлакат ёки давлатга қарашли ҳудуд, жой” маъносида: *«Бу ерда қулайга туширолмадик, бирор ерда қулайга туширсак, ўзи билан бирга бўлсак деб: — Авазхон, борадиган еринг яқинми, узоқми? Биз ҳам бирга бориб келсак, — деди (19)*; 6. “Бирор нарсанинг ёки аъзонинг айрим

¹ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. – Тошкент: Фан. 1975. – Б. 3.

² Будагов Р.А. Введение в наука о языке. – М.: Учпедгиз, 1958. –С 39-50.

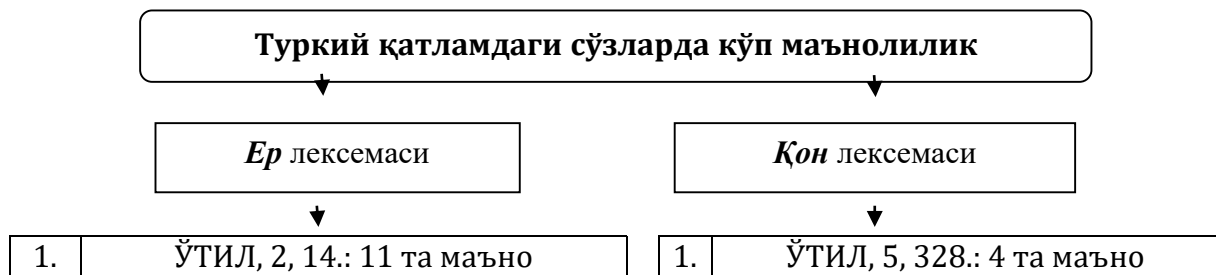
³ Ўзбек тили лексикологияси. –Тошкент: Фан, 1981. –Б.209.

⁴ Абдувалиева Д. Кўрсатилган манба, –153 б.

қисми, ўрни, нуқтаси, жойи” маъносида: *Авазхон кўнглини хушлаб, димоғи чоқ бўлиб, у еридан, бу еридан ушлаб, Гулқиз ойимнинг кўнглини хушлаб, ўтираберди (54)*; 7. *Ерга урмоқ – “қадрини камситмоқ, таҳқирламоқ” маъносида: Холдар маҳрам ўн йигитман қувониб // Ерга уриб қўшади ҳар бир сўзига (207)*; 8. *Ер остида (остига) – “Қаерда (га) бўлса ҳам” маъносида: Ер остида душман тани чирисин (110); Ер остига тушиб кетсак керак-да (46)*; 9. *Ер юзи – “Бутун дунё, олам” маъносида: Қизил дев айтди: — Ў жияним! Бизлар кун ботиш билан кун чиқарни, ер юзини қолмай учамиз (58); Ер юзинда жумла ўтган валилар (72)*; 10. *Ерга қўймоқ – “Ҳаммининг гапи, маслаҳати бир хил бўлиб чиқмоқ” маъносида: Авазхон учови чинорнинг олдида кўп сўзларни гаплашиб, маслаҳатни бир ерга қўйиб: - Эй болам, гапдан нима чиқади, йўл юрмоқ аълороқ деди (66)*; 11. *Ерда қолмоқ – “Бошини ерда қолдирмаслик ёки бегона қилмаслик” маъносида: Пастки кўшиқига етиб, «Марднинг боши ерда қолмасин», Авазжоннинг бошини тиззасига олиб «Қайси мамлакатдан келдинг?» — деб сўраб, бир сўз деди (51)*; 12. *Ер лексемаси дoston матнида жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш, қаратқич келишиги шаклида кўмакчи вазифасини бажарганда пайт, ўрин, сабаб каби муносабатларни билдиради: Девлар бу ерда йўқ эди (54); Манзили шу ердан етмиш йиллик йўл келади (58); Шунда Хадича Тиллақиздан бу сўзни эшитиб, ердан темиртак топган қулдай бўлиб, чопиб орқасига қайта берди (108) каби.*

Кўп маънолилик лексемалардан яна бири “организмнинг юрак ва қон томирлардан иборат ёпиқ система ичида тўхтовсиз ҳаракатланиб турувчи суюқ тўқимаси” маъносини англатувчи қон лексемаси ҳам дoston матнида фаол қўлланган. Навоий асарлари тилида бу истилоҳнинг икки маънода қўлланганлиги (АНАТИЛ, IV, 63), шунингдек, шоирнинг тарихий асарлари лексикасида “қон”, “хун, қон қасоси” маъноларида⁵ ишлатилганлиги тилшуносликда эътироф этилган. Биз ўрганган дostonда ушбу лексеманинг қуйидаги маъноларда қўлланганлиги аниқланди: 1. “Ранг-туси ўчган” маъносида: *Бу девларни кўриб, мерганларнинг ранги-туси учиб, қони қочиб, мазаси кетиб қолди(41)*; 2. “Қаттиқ, эзилиб-куйиб йиғламоқ, қаттиқ азобли ҳолатда йиғламоқ” маъносида: *Қон йиғлатиб бу манзилда // Сен кетарсан бизни ташлаб // Айролиқ ўтига доғлаб // Биз қоламиз қонлар йиғлаб (120)*; 3. “Қурбон бериладиган уруш, жанг қилмоқ; шу йўл билан киши(лар)ни қурбон қилмоқ” маъносида: *Ғайрат билан қон тўкишмоқ лозимди(р) (131); От қўйиб душман устига // Қарамай баланд-пастига // Қон тўкилиб шу замонда (141)*; 4. “Қаттиқ қайғу-азобда қолмоқ; бағри қон бўлмоқ” маъносида: *Ёдимизга сизни олсак // Биз йиғлармиз қон ютиб (120)*; 5. “Ранги ўчмоқ, қизиллиги йўқолмоқ” маъносида: *«Қони суюқ, рангида қони йўқ, кўзи олайган ёмон йигит экан», деб девлар кўрқиб турибди (42) каби.*

⁵Абдувалиева Д.Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. – Т.: Фан, 2016. 153 б.

2.	ДТС (Қадимги туркий луғат, 257): 4 та маъно	2.	ДТС (Қадимги туркий луғат, 464): 4 та маъно
3.	АНАТИЛ, I, 524-525.: 6 та маъно	3.	АНАТИЛ, IV, 63.: 2 та маъно
4.	АНТА.: 4 та маъно «Малика айёр» достонида 12 та маънода қўлланган:	4.	АНТА.: 2 та маъно «Малика айёр» достонида 5 та маънода қўлланган:
1.	“Юза, сатҳ (шахс ёки нарсаларга нисбатан)”	1.	“Ранг-туси ўчган”
2.	“Ер сатҳининг қисми; жой, ҳудуд”	2.	“Эзилиб - куйиб йиғламоқ”
3.	“Эгалланган ўрин, жой; макон”	3.	“Кишиларни қурбон қилмоқ”
4.	“Ҳаракатдан олдинги қисқа муддат, вақт”	4.	“Қайғу - азобда қолмоқ, бағри қон бўлмоқ”
5.	“Мамлакатга қарашли ҳудуд, жой”	5.	“Ранги ўчмоқ, қизиллиги йўқолмоқ”
6.	“Бирор нарсанинг қисми, ўрни, нуқтаси”		
7.	<i>Ерга урмоқ</i> – “қадрини камситмоқ”		
8.	<i>Ер остида (га)</i> – “қаерда (га) бўлса ҳам”		
9.	<i>Ер юзи</i> – “бутун дунё, олам”		
10.	<i>Ерга қўймоқ</i> – “гапи, маслаҳати бир хил бўлиб чиқмоқ”		
11.	<i>Ерда қолмоқ</i> – “бегона қилмаслик”		
12.	“Келишиклар кесимида пайт, ўрин, сабаб каби муносабатларни билдиради”		

3-расм. Ер ва қон лексемаларининг кўп маънолиликда ифодаланиши.

Ўз товуш қобиғига, мустақил луғавий маънога эга бўлган нутқ бирлиги (ЎТИЛ, 3, 608) сўз лексемаси ҳам дostonда фаол қўлланган ва қуйидаги маъноларни ифодалаган: 1. “Гап, гап-сўз, нутқ” маъносида: *Ота, эшит менинг айтган сўзимни (12); Айтган сўзим ол энди бўзўғлон (12);* 2. “Муайян маълумотни айтиб бериш, ҳикоя қилиш” маъносида: *Ана шунда Паризод Гўрўғлидан бу сўзни эшитиб, ўсган элини, соғу-сўлини, шаън-шавкати, манзил-жойини Гўрўғлига баён бериб, бир сўз деб турибди...(8);* 3. “Ўзаро суҳбатлашиш ёки маслаҳатлашиш, муносабат билдириш” маъносида: *Шунда Гўрўғлибек Авазхондан бу сўзни эшитиб: — Аваз ўғлим, бу сўзни бежой айтдинг. Бу айтган сўзинг кўп ёмон бўлди, энди ҳар нима бўлса, бормасанг бўлмайди (12);* 4. *Сўз бермоқ* – “Гапиришга имкон бериш ёки бермаслик” маъносида: *Сўз бергандир мерганларга жодугар // Сўз бермаса, мерганларда нима бор (202);* 5. *Сўз қотмоқ* – “Бирор гап, сўз айтишлик ёки айтмаслик; гапирмоқлик ёки гапирмаслик” маъносида: *Диққат бўлиб ётган Авазжон Гулзамонга сўйламади ҳам, қарамади ҳам, сўз қотмади ҳам (49); Шунда Қосимшоҳ қаландарларга қараб: - Қайси шаҳардан келдинглар? - деб сўраб, сўз қотиб, бир сўз деди: (91);* 6. Мақол, ҳикматли сўз; ибора намунаси сифатида: *«Пиёда қўноқ - яхши қўноқ», деган*

сўз бор (84); «Эр тилаган ерда азиз», деган сўз бор (184) каби. Сўз лексемаси қадимги туркий тилда бир маънони ифодалаганлиги таъкидланган (ДТС, 511), Навоий асарларида эса тўрт маънони ифодалаш учун хизмат қилган (АНАТИЛ, III, 137). Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз лексемасининг саккиз семани ифодалаш учун қўлланилаётганлиги аниқланган (ЎТИЛ, 3, 608). Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладики, тадқиқ қилинган дoston матнида мазкур истилоҳ олтига семани ифодалаш учун хизмат қилган.

References:

1. Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). – ДД., Т., 2017.- Б.27-28.
2. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л., 1969. С.257.
3. Никонв В.А Введение в топонимику. – М., 1965. –С. 47; Бегматов Э., Орипов У. Микротопоним тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000.-№3.-Б.26.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т.1.Тошкент: ЎзбМЭ, 2006. - 679 б.; Т.2. – 2006.-671 б.; Т.3. – 2007. - 662 б. Т.4. – 2008-606 б.; Т.5. -2008 – 591 б.
5. М.а.– Малика айёр. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. - 5-98-бетлар.